

Отримано: 29 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 10 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-113-116

Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України / А. Смирнов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 113–116.

УДК 94 (477) «1939-1945»

Андрій Смирнов

ДІЯЛЬНІСТЬ ОТЦЯ ЯКОВА КРАВЧУКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України. Він був агентом польських, німецьких, американських і радянських спецслужб. Як керівник релігійного відділу Абвергрупи 204 о. Яків брав участь у відродженні церковного життя в окупованій Україні.

Ключові слова: Яків Кравчук, колабораціонізм, Православна Церква, ОУН.

Андрей Смирнов

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТЦА ЯКОВА КРАВЧУКА В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ УКРАИНЫ

В статье проанализирована деятельность отца Якова Кравчука в годы нацистской оккупации Украины. Он был агентом польских, немецких, американских и советских спецслужб. Как руководитель религиозного отдела Абвергруппы 204 о. Яков принимал участие в возрождении церковной жизни в оккупированной Украине.

Ключевые слова: Яков Кравчук, коллаборационизм, Православная Церковь, ОУН.

Andrii Smyrnov

THE ACTIVITY OF FR. YAKIV KRAVCHUK IN NAZI-OCCUPIED UKRAINE

The article deals with the activity of Fr. Yakiv Kravchuk during the German occupation of Ukraine. He was an agent of Polish, Nazi, American and Soviet secret services. As a member of Abwehr group 204 Fr. Yakiv took part in the establishing of church life in German-occupied Ukraine.

Key words: Yakiv Kravchuk, collaborationism, the Orthodox Church, OUN.

Проблема колаборації українського духовенства в роки Другої світової війни залишається однією з найменш досліджених сторінок в українській історичній науці. Православні священнослужителі змушені були контактувати з гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, друкувати пронацистські матеріали в пресі, підписувати архіпастирські звернення із реверансами в бік окупантів. Серед капеланів дивізії СС «Галичина» були не тільки греко-католицькі, а й православні священнослужителі. Зокрема, в 1945 році, коли до дивізії було прилучено Волинський легіон, із ним прийшли два православні священники: о. Палладій Дубицький, якого незабаром призначив у свій штаб генерал Павло Шандрук, і о. Йов Скакальський, який служив у дивізії до кінця війни і потрапив у полон англійської армії [13].

Однією із найбільш суперечливих постатей, яка співпрацювала з німецькими спецслужбами, був православний священник Яків Кравчук. Його маловивчена біографія привертала увагу таких дослідників, як В. Борщевич, Д. Веденєєв, О. Різниченко [1; 3; 10]. Він також став героєм радянської документальної повісті В. Давиденка «Святенник з абвергрупи 209» під іменем Мирона Костюка [7]. Важливим джерелом дослідження життя та діяльності священнослужителя є архівно-кримінальна справа у 4 томах, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Доповнюють картину використані автором листи о. Якова до архієпископа Іларіона Огієнка щодо церковної ситуації в окупованій Україні. Віднайдені нові джерельні матеріали, що дають змогу детальніше розкрити складні сторінки життєвого шляху Я. Кравчука, створюють потребу глибшого дослідження його діяльності в роки війни.

Яків Афанасійович Кравчук народився 9 жовтня 1905 р. у м. Дубно в сім'ї робітника. У 1912–1916 рр. навчався у церковно-парафіяльній школі. У 1920 р. вступив до Дубенської класичної гімназії і через вісім років отримав атестат зрілості.

У 1932–1937 рр. навчався у православному богословському інституті в Парижі. Він був висвячений у 1937 р. у Каунасі митрополитом Віленським і Литовським Єлевферієм Богоявленським, який опікувався західноєвропейськими парафіями Московського Патріархату. Потому о. Яків служив у Парижі, Белграді й на Холмщині. Підтримував тісні зв'язки з ОУН і паралельно працював на польську розвідку під псевдонімом «Димитров». У лютому 1941 р. архієпископ Холмський і Підляський Іларіон Огієнко призначив о. Я. Кравчука настоятелем Миколаївської церкви в Томашеві, а в липні звільнив від цих обов'язків і доручив посаду місіонера Холмсько-Підляської єпархії [1, с. 163-164].

У той час його завербували німецькі спецслужби і скерували в Україну як перекладача у складі абвергрупи 204 (очільник – капітан Ганс Фербек). Як засвідчив о. Яків на допитах у радянських органах держбезпеки, він займався налагодженням церковного життя на окупованих територіях, відкриттям храмів, підбором антирадянськи налаштованих священнослужителів. За дорученням владики Іларіона Огієнка він повинен був «створювати українську самостійну православну Церкву, незалежну від російської патріархії». «Я, як священник, що розділяв погляди українських націоналістів, – свідчив Я. Кравчук, – погодився на цю роботу і був призначений начальником церковного відділу німецької зондеркоманди, з якою виїхав на територію України» [4, арк. 27, 40-41]. Крім того, священник брав участь у вербуванні та перекиданні агентури в тил Червоної армії.

Абвергрупа 204, релігійним відділом якої керував Кравчук, проходила через міста Ямпіль, Шепетівка, Житомир, Київ, Харків. У цих містах священник допомагав відкривати православні храми і налагоджувати церковне життя.

На початку вересня 1941 р. Яків Кравчук як перекладач став свідком переговорів Романа Шухевича з капітаном Г. Фербеком на окраїні Житомира. Шухевич пропонував використати батальйон «Нахтігаль» для партизанської боротьби в тилу Червоної армії. Він мав діяти від імені самостійної української держави, а на захопленій німцями території мали створюватися органи влади українських націоналістів, але цей план не вдалося реалізувати [5, арк. 27, 5-6].

20 вересня Яків Кравчук прибув до Києва і в одному з листів так описував стан церковного життя: «Церкви майже скрізь знищені або перетворенні на клуби, театри, склади тощо. Люди звичайно глибоко віруючі та очікують якнайскоршого поладнання справи... Щораз більше появляється священників усіх юрисдикцій: патріаршої, обновленської, синодальної та липківської церков... Уряд не має поки наміру пускати нікого з владик губернаторства, бо вважає їх за не відповідних. До Іларіона ставиться з великою резервою та вважає його просто за нетактовного. Липківщина має тут багато до говоріння, бо вона властиво на своїх многострадальних плечах винесла всю боротьбу з червоною навалою як під оглядом церковним, так і національним. Уряд стоїть на становищі Української православної автокефальної церкви на чолі з митрополитом в Києві, а то й патріархом». Про антисемітські погляди Кравчука свідчать такі висловлювання: «У Бердичеві, Житомирі та Києві вже нема Богу дякувати ані одного жида, всі пішли до свого праотця Адама чи скорше до Юди на пиво». Тим часом у Томашеві, де продовжувала мешкати родина священника (дружина Ніна Єлисеївна, син Ярослав та дочка Олександра), розгорівся майновий конфлікт з о. Касьяном, який, правдоподібно, виконував функції настоятеля парафії у час відсутності о. Якова. Останній просив о. декана втрутитися у цю справу, щоб «він віддав те, що мені належить», інакше погрожував використати свої зв'язки у німецькому війську [15].

Наприкінці жовтня 1941 р. протоієрей Яків Кравчук прибув до Харкова з групою ОУН(м) на чолі з Богданом Коником. «На зібранні священників у релігійному відділі 27 жовтня він відрекомендувався як представник націоналістичних кіл, уповноважений від них та німецького командування на керівництво церковними справами в Харкові, – зазначає Вадим Приходченко. – Уже на початку листопада 1941 року протоієрей Я. Кравчук зорганізував Богослужіння в Трьохсвятительській церкві на Заїківській вулиці у співслужінні зі священником Олександром Єзерським. Парафіянами цієї церкви з перших днів записалися вцілілі по 20 роках поневірянь представники першої парафії УАПЦ в Харкові – Миколаївської церкви, що її знищили більшовики» [9, с. 32].

За дорученням німців о. Яків Кравчук під іменем обер-лейтенанта Краузе вербував у таборі на Холодній Горі полонених червоноармійців до лав місцевої допоміжної поліції, а також готував з них диверсійно-розвідувальні групи для заслання в радянський тил [10, с. 61-62].

Як стверджує Ольга Різниченко, о. Яків Кравчук неодноразово поводив себе вкрай провокативно: «Ходив одягненим у сіру шинелю советського взірця, німецькій пілотці, а на манжеті носив пов'язку з якимсь німецьким написом, завжди був озброєний револьвером. На реєстрації священників у міській управі він в ультимативній формі поставив вимогу правити Службу Божу українською мовою. За невиконання наказу погрожував розстрілювати на місці» [10, с. 62]. Спогади Оксани Соловей містять виразний приклад типової для о. Якова поведінки: «Збиралися служити панахиду в роковини смерті Симона Петлюри. Готуючи місце, ми довго вагалися, що повісити вище: хрест чи портрет, ніхто з нас церковних правил не знав. Зрештою, повісили хрест вгорі, а портрет під ним. Правити панахиду мав о. Кравчук. Він з'явився, оглянув, чи все є, відколос портрет, прикріпив його над хрестом і пояснив: Як не буде Україна вище, то нема чого й службу служити» [8, с. 26].

В архівно-слідчій справі на Кравчука є детальний опис того, як в театрі «Березіль» приймали в члени ОУН до 50 свідомих українців із Харкова й області. Освячував це дійство о. Яків. «Однієї неділі, у грудні 1941 р., Б. Коник виступив з антирадянською промовою і запропонував зборам прийняти присягу на вірність ОУН. У фойє театру Я. Кравчук, який одяг церковну ризу і тримав у руках хрест та молитовник, виголосив націоналістичну проповідь. Після її закінчення він закликав присутніх дати клятву, що і було зроблено. Я. Кравчук зачитував текст клятви, а присутні повторювали слідом за ним», – писав А. Скоробогатов на підставі свідчень одного з учасників зборів. Він також опублікував приблизний текст присяги: «Я, син українського народу, вступаючи до лав ОУН, зобов'язуюсь боротися за справу самостійної України та не пожаліти навіть свого життя, якщо цього вимагатиме наш вождь Андрій Мельник. Якщо ж я стану зрадником нашої справи, то хай покарає мене Бог та рука організації» [6, арк. 110; 12, с. 182-183]. Зачитавши присягу, Я. Кравчук дав кожному поцілувати хрест.

Як свідчать джерела, у своїх релігійно-політичних розрахунках священник робив ставку на владика Іларіона Огієнка і «липківське» духовенство. «Ціла Лівобережна Україна глибоко перейнята ідеєю Української православної автокефальної церкви та шанує митрополита Василя Липківського, про якого ще досі нема певності – чи він живе, чи ні...», – повідомляв Я. Кравчук архієпископа Іларіона в листі від 10 січня 1942 р. – У теперішній літургійній практиці Харківської єпархії введена така формула поминання: „Найпочеснішого Отця нашого Василя, архієпископа Київського й митрополита всієї України, і найпочеснішого Отця нашого Феофіла, архієпископа Харківського й Охтирського“». Кравчук висловлював сподівання, що Огієнко стане київським митрополитом і главою УАПЦ [15].

«Очолити» церковне життя Харкова, о. Яків Кравчук почав провокувати конфлікти між митрополитом Феофілом Булдовським і «липківським» духовенством. Цьому сприяло те, що секретарем митрополита Феофіла був подвійний німецький і радянський агент протоієрей Олександр Кривомаз. Так, митрополиту постійно подавали інформацію, що «липківці» лише формально визнають його за митрополита і він їм потрібний як ширма, а отці Кравчук і Кривомаз переконували Феофіла, що німці тільки його хочуть бачити лідером Православної Церкви в Україні [10, с. 63].

У доповідній записці «Стан нашої Церкви в Україні» на ім'я Іларіона Огієнка від 28 листопада 1942 р. Я. Кравчук зазначав, що в умовах війни єдиною авторитетною організацією має стати народна соборноправна Церква. Відповідальність за розкол і кризові явища в церковному житті, на його думку, несуть єпископи: «Всім їм ходить не о Церкву, не о добробут української нації, а о почесні і владу... Повінь старих і нових єпископів не врятувала Церкви, а навпаки поглибила роздор». Він уважав, що особа митрополита Варшавського Діонісія Валединського не популярна серед свідомих українців, а справжнім авторитетом користується архієпископ Іларіон Огієнко [15].

З одного боку Я. Кравчук виступав за використання живої богослужбової мови. З іншого – справедливо критикував зовнішню українізацію: «Нині Україна вимагає від свого духовенства далеко більше ніж обмеження себе виконанням богослужб і требів. Єпископ і священник у першу чергу мусять бути слугами народу в повному значенні того слова, але не лише слугами, а вчителями, радниками, заступниками, суспільниками. Церква мусить охопити всі ділянки життя, впливати на нього, кермувати ним». Священник негативно оцінював діяльність протестантів і греко-католиків, скептично ставився до спроб поєднання автокефалістів і автономістів у Почаєві [15].

Наприкінці 1942 р. абвергрупа 204 переїхала до Києва. Після двомісячної відпустки, 1943 р. о. Яків Кравчук працював у складі абвергрупи 220 у Львові під керівництвом капітана Юзефа Лазарека [4, арк. 108-113]. Вона займалася вербуванням, навчанням та комплектуванням розвідувально-диверсійних груп із українських націоналістів, закиданням їх для проведення підривної роботи

в радянському тилу. На думку Д. Веденєєва, «військово-організаційні та розвідувально-диверсійні можливості антирадянські налаштованої УПА становили для німців та їх союзників значний інтерес. У свою чергу, підготовка до масштабного протиборства зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала Провід ОУН та командування УПА до контактів з рейхом з метою економії військових сил, отримання зброї, боєприпасів, спорядження, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів» [2, с. 401-402]. За свідченнями Ю. Лазарека, саме Я. Кравчук через владу Іларіона Огієнка у 1944 р. допоміг налагодити контакти з представниками командира УПА-Північ Дмитра Клячківського. Переговори йшли про звільнення С. Бандери і постачання зброї для українських повстанців [14, с. 889-890]. За час служби в німецьких розвідувальних органах агент отримав три нагороди: дві медалі та бронзовий хрест.

Після отриманого поранення від невідомих осіб і проходження лікування у Кракові Я. Кравчук з родиною у 1944 р. переїхав до Німеччини. Там священник був завербований американською розвідкою. У 1948 р. заарештований органами держбезпеки СРСР і залучений до співпраці як секретний співробітник. У 1949 р. був звільнений з-під варті і повернувся на Волинь, де продовжив душпастирську діяльність. Радянські спецслужби швидко зрозуміли, що Я. Кравчук подає дезінформацію, і 30 січня 1952 р. його розстріляли в Києві [6, арк. 250, 323; 10, с. 64].

Таким чином, діяльність о. Я. Кравчука в роки війни носила колабораційний характер. Він використовував свої зв'язки в церковних і націоналістичних організаціях для поглиблення міжправославних конфліктів, займався вербуванням агентури, формуванням диверсійно-розвідувальних груп і виступав посередником у переговорах з лідерами ОУН. Світоглядні позиції Я. Кравчука, сформовані під впливом українського інтегрального націоналізму, базувалися на ідеї національної Церкви та самостійної держави. Він був прихильником автокефалії, соборноправності, українізації, активної участі Православної Церкви в суспільному житті, підтримував архієпископа Іларіона Огієнка в боротьбі за київський митрополичий престол. Водночас для Я. Кравчука були характерні ксенофобські, антисемітські та антирадянські погляди, які підштовхували його до співпраці з іноземними спецслужбами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.
2. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943 – 1945 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 381-414.
3. Веденєєв Д., Шевченко С. «Суперагент» отець Яков. «2000». 2000. 1 декаб. С. 28.
4. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 5. Спр. 67452. Т.1. Арк. 108-113.
5. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67452. Т.2. Арк. 27, 5-6.
6. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67452. Т.4. Арк. 110.
7. Давиденко В. Святенник з абвергрупи 209. Київ, 1979. 127 с.
8. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації, 1941–1943: Спогади. Нью-Йорк, 1985. 29 с.
9. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор Української Автокефальної Православної Церкви на Слобідській Україні. *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*. Харків, 2011. С. 31-52.
10. Різниченко О. Подвійна агентура НКВД і гестапо проти Української Автокефальної Православної Церкви. *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*. Харків, 2011. С. 59-68.
11. Скоробогатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 81-89.
12. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. 368 с.
13. Стоцький Я. Капелани та духовна опіка в Українській Дивізії військ СС «Галичина». URL: http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/25/6325/view_print/ (дата звернення: 25.12.2017).
14. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. Москва, 2012. Том 2: 1944–1945. 1167 с.
15. University of Alberta Archives, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 5, item 186.